

Даяк Ж. Ю.

ОЦІНКА ДІЯЛЬНОСТІ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЛІЦЕЮ ПОЛЬСЬКИМИ І РОСІЙСЬКИМИ ДІЯЧАМИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Діяльність Кременецького ліцею Південно-Західного регіону була помітним явищем того часу для підняття культурно-освітнього рівня серед широких мас населення. Він відіграв важливу роль у формуванні освіти у подальшому створенні умов для розвитку її у цьому краї.

Деятельность Кременецкого лицея Юго-Западного региона была заметным явлением того времени для поднятия культурно-образовательного уровня среди широких масс населения. Он отыграл важную роль у формировании образования в дальнейшем создании условий для развития его в целом крае.

The activity of Kremenetskyu Lyceum of south-west region was njticeable event of that time for raising of cultural level within vast masses. He played the great role in the forming of education in the further creation of conditions for its development in this land.

Проблема аналізу виникнення та діяльності Кременецького ліцею початку ХІХ століття викликає великий інтерес у науковців, широкої громадськості. Це – природно. Дослідження цієї доби в історії України має виняткове значення.

Історичний досвід минулого й особливо події сучасної епохи Української держави, що характеризуються бурхливим пробудженням і зростанням національної свідомості українців, розбудовою державності і супутніми їм процесами різкого загострення політичного та соціально-економічного життя, вимагають нових підходів до з'ясування і розкриття проблем духовно-культурного відродження, національного виховання, ролі релігії і церкви у цих процесах.

Актуальне значення має розкриття таких питань, над якими працювало багато дослідників, істориків та науковців. Серед них: М. Василенко, С. Чуйко, С. Коляденко, А. Холмський, А. Лопухівська, М. Rolle, E. Kula, K. Riwonski. Метою цієї статті є оцінка діяльності Кременецького ліцею, яка була дана польськими та російськими діячами.

Основні завдання досліджуваної нами теми полягають у такому:

- розкриття колонізаторського характеру навчання з точки зору російських та польських діячів;
- аналіз впливу релігії на учнів Кременецької гімназії;
- проблема ополячення Південно-Західного регіону України;
- вплив політичних подій на навчання та виховання ліцеїстів.

У джерельних виданнях простежується полеміка польських та російських авторів [6]. Суть звинувачень росіян до Кременецького ліцею зводиться до того, ніби таке навчання сприяло колонізації краю та наворотило молодь до протизаконної політичної діяльності.

Що, на їхню думку, вказувало на колонізаторський характер навчання? Ще в перші роки існування гімназії в середовищі росіян, а особливо серед православного духовенства, виникли розмови про те, що Т. Чацький у своїх колонізаторських устремліннях зайшов настільки далеко, що робить усе для того, аби в школах подільських та волинських була тільки “наука польська” і учні та викладачі поляки [1].

Ці звинувачення, зважаючи на утвердження Росії в краї, можна пов'язати з неприязню до особи Т. Чацького, яка виходила від намірів цих кіл бачити на посаді візитатора “родового росіянина”. Таке твердження знаходимо в працях російських авторів щодо національного характеру навчання того часу.

Щоправда, у дискусії, що розгорнулася, є й деякі особливості. Зокрема знову зазначається, що викладачами в ліцеї були поляки або уніати, а мова викладання – польська (так, професор Е. Словацький у промові “Про потребу вдосконалення народної мови та вживання рідної у викладанні наук” підкреслював, що посилена увага до польської мови ще з початків панування Станіслава-Августа повинна бути продовжена, незважаючи на усі труднощі)[3].

Водночас Т.Чацького звинувачували і в тому, що не було організоване видання нових підручників, а ті, за якими велося викладання [2], були впроваджені ще в часи функціонування Комісії народної освіти (Едукаційної)[9]. Таким чином, навіть під російським пануванням на Волині в галузі освіти продовжувалось використання методів, запроваджених ще польською комісією.

Що стосується учнів, то в цих роботах зазначається, що це, як правило, були поляки-католики. Однак тут вже знаходимо свідчення про те, ніби Т. Чацький сприяв тому, аби в школах виховувались уніати і росіяни, які таким чином серед переважаючих чисельно поляків утрачали з часом окремі риси, тобто полонізувалися. До того ж, православні не вчили окремо історії релігії, а слухали цей курс разом з католиками, а релігійні служби слухали в гімназійному костелі [5].

На вищесказане поляки приводять контраргументи, вказуючи, що в складі ліцею були православні, яким нічого не завадило залишитись у своїй релігії і багато чого досягти. Наприклад, Я. Рафальський, вихованець закладу, став митрополитом петербурзьким (ніщо не стало йому на перешкоді!), так було і у Вінницькій школі – де працював протоієрей С. Адіясевич.

Хоча стосовно інших шкіл, польські автори не мають що сказати, але припускають, що Т. Чацький не міг бути проти викладання релігійних наук учням православного обряду їхніми духовними пасторами. “А якщо ліцеїст бажав йти у костел на урочисту службу з музикою, яку можна було порівняти із справжнім концертом, замість того, аби йти до пустої церкви – хіба треба цьому дивуватись?” – запитують вони. Тогочасні пам’ятки також відзначають, що певна кількість росіян постійно відвідувала ліцейний костел. За прикладом старших відповідним чином робила і дівтора, і “ніхто не вважав це невідповідним чи шкідливим для російської народності”[8].

Про справжні результати описаного вище навчання довідуємося із такого епізоду. Коли в 1820 році міністрові освіти Голіцину доповіли, що православні не вивчають окремо релігійних наук і разом з іншими ліцеїстами ходять до костелу, то на свій запит він отримав відповідь, що учні, сини

російських урядовців та військових, наприклад, Марченко, Воскобойніков і багато інших чудово володіють польською мовою і навіть пишуть нею подання і клопотання до уряду.

Потрібно навести і статистику росіян, які навчалися у волинських школах: у ліцеї – 34, у Житомирській школі – 27, в Овручі – 19, у Любарі – 16, у Межиріччі – 8, у Бердичеві – 8, у Володимирі – 5, у Луцьку – 4, у Теофіполі – 3, у Клевані і в Олиці по 2 [3].

Отже, поляки роблять такий висновок. Якщо в ліцеї з 600 вихованців 34 – росіяни, не дивно, що, незважаючи на лояльне ставлення шкільного керівництва, вони ополячувалися. І у відповідь на закиди у виключно польському характері шкіл та викладачів заявляють, що не могло бути інакше. По-перше, Т. Чацький запрошував польських викладачів не тому, що іноземець міг краще викладати, а для того, щоби той, хто хотів досягти справжніх знань, міг навчатися без перекладачів, у яких, тим більше, відчувався кадровий дефіцит. А по-друге, хай би навіть така мета була, засновник гімназії і його послідовники не приховували цього, саме їх праця була санкціонована тодішньою російською владою. Сам міністр освіти Завадовський зазначив, що південно-західний край повинен бути регіоном польської школи і цивілізації. Та й зрештою, на самому початку царювання Олександра I було визнано ці провінції регіоном польськості. Тому польські дослідники цілком погоджуються з твердженням одного з російських монографістів, який писав: “Невідомо, чи в полонізації Волині, Поділля і України належить більше звинувачувати А.Чарторийського і Т. Чацького чи владу, яка всі постанови цих діячів легалізувала, уповноважила, надаючи їм сили закону” [6].

Подібні переконання – у вступі до “Писем надворного советника Опытова...”, де підкреслюється, що польська шляхта “...давила коренное русское население Волини, сильно она интриговала против правительственной русской власти, горячо преследовала светскую мечту восстановления Польши, ловко отводя глаза правительству, которое очень мало понимало свои обязанности относительно возвращенного края и возвращенных ему его исторических прав. И в польских источниках относительно того времени мы находим много указаний на то, как напропалую веселилась поль-

ская шляхта, похоронив свое крулевство и вовсе не чувствуя перемены режима” [7].

Поляки, до речі, слушно зауважили, як багато інколи може залежати і від однієї людини. Вони вказували, що якщо Т. Чацькому ставили у вину, ніби він не допустив відкриття Київського університету, то чому ж такі “мудрі” росіяни самі не зібрали коштів на його відкриття, якщо він їм був такий необхідний?

Треба сказати, що “польський дух” навчання зберігався деякою мірою і після поразки повстання 1830 року уже в російських школах. На характер такої освіти, як уже зазначалося, вплинуло те, що майнове становище поляків після розділу Польщі і до 1830 року майже не зазнало змін. Російська сторона до 1838-39 рр. залишила їх господарями у південно-західному краї.

Оскільки в росіян не було достатньої кількості викладачів серед своїх, вони змушені були запрошувати несимпатичних їм учителів “минулої епохи”, у тому числі й кременчан. Зокрема у тому ж Київському університеті в 1834 році з 20 професорів 16 було з ліцею. У відкритій у 1832 році Луцькій гімназії значна частина кафедр була зайнята поляками. Так стверджують ті ж В. Шульгін і С. Владимирський-Буданов, але, не маючи списків учителів середніх шкіл, важко говорити, що саме так і було.

Отже, навіть після 1830 року створювалися, образно кажучи, нові “освітні будівлі” на старому фундаменті. Про те, що після 1830 року освіта залишилася засобом підтримки польськості, оскільки більша частина учнів була тоді поляками, а їхня національна солідарність – досить стійкою і поза заняттями, вказують французький дослідник Д. Бовта та польський Ф. Равіта-Гавронський, який у передмові до книги А. Анджейовського “*Ramoty Starego Detiuka o Wolyni*” зазначає, що вже не стало ліцею, були закриті школи у Вінниці, Умані, Межиріччі, а ще довго, до половини XIX ст., у реформованих уже школах витав над ними дух Т. Чацького. Такі відголоски залишилися і в відкритій за Т. Чацького київській гімназії, де в навчанні панувала культивована ним система взаємодопомоги, а учнівські забави (ігри, маївки), невідомі для російської школи, упроваджені у школах Т. Чацького на поч. XIX ст., дожили аж до 1864 р. [7].

Що стосується оцінок тих моментів, які, на думку російських авторів, наvertsали шкільну молодь на шлях політики, то тут в їх судженнях немає одностайності. В. Шульгін, наприклад, оцінює саму систему навчання більш відсторонено, схильний до думки, що польські школи значною мірою сприяли 1830 рокові, але це сталося тому, що послідовники Т. Чацького спотворили його мету [6].

З цим не погоджується С. Владимирський-Буданов, вказуючи, що вже сам статут гімназії містить непедагогічні пункти такі, як збори, вибори, виголошення промов, учнівські суди і т.д. Ці методи використовувала ще польська комісія народної освіти, бо це наvertsає учнів до давніх предків, до часів єдиної Польщі. Правда, пізніше вже і В.Шульгін також пише, що “лише повстання 1830 року відкрило владі очі на хитрого колонізатора Західної Росії кн. А.Чарторийського і його союзника Т.Чацького. У такий спосіб (за допомогою шкіл) вони полонізували і латинізували південно-західні губернії Росії [6], а про те, “Сколь успешно велись дела ополчения молодежи в школах Виленского ученого округа”, – пише П.Голубовський, – “видно из дел Комиссии Новосильцева, проливающих яркий свет на это темное пятно западнорусской исторической жизни. Из этих дел видно, что в 1805 г. еще нужно было вербовать учеников в польские легионы, в 1818 г. они уже добровольно обрекали себя в жертву отечеству, а в 1824 году во имя Польши совершали уголовные политические преступления”[3]. Цікаво, що під час наполеонівської компанії поширенню таких настроїв, на думку “придворного советника Опытова”, сприяли польські жінки, які перетягували молодих людей “ко вступлению в неприятельскую службу против нас, давая бедным из них всю амуницию и на дорогу деньги, а богатых соблазняя приманками любви и роскоши. Неповинующиеся внушениям сих прелестных сирен были в крайнем презрении у женского пола... и почитались за трусов и изменников”[1].

У деяких працях висловлюються претензії і до методики викладання, зокрема до великої кількості предметів, які вивчались (тобто спеціалізації). Тому С. Владимирський-Буданов вважає, що така строкатість предметів продукувала в результаті недоучок, які, нахапавшись усього потроху,

нічого, власне, ґрунтового не навчилися. Разом з тим як росіянами, так і поляками зазначається, що тодішнє ліцейне керівництво, викладачі не втручалися у жодні політичні інтриги, бо запрошені педагоги, а з 1815 року до них приєднуються фахівці з числа випускників гімназії, були люди “спокійні і лояльних переконань”, з фанатизмом віддані своїй науці і мало звертали увагу на все, що діється навколо них. Вони вважали, що участь у подібному відриває шкільну молодь від “книжки і науки”.

Отже, частина авторів-росіян знімають з Т. Чацького і його школи звинувачення в тому, ніби він і його заклад пробуджували в молоді потяг до політики і заохочували створення таємних товариств. А коли ні керівництво школи, ні викладачі не давали до цього ні найменшого імпульсу, що ж привело молодих людей на шлях прихованої політики?

Причину цього С. Владимирський-Буданов вбачає як у складі самих вихованців, так і в способі викладання наук. Тобто учні, викладачі ліцею, польська мова викладання, польські підручники, оточення і настрої – чисто народні. Тому діяльність Т. Чацького і його послідовників, навіть при лояльному вихованні, об’єктивно призводила до формування переконань, що з допомогою царя можна відновити незалежну в минулому Річ Посполиту. І якщо молодь, крім навчання, чимось займалась, аби наблизити реалізацію цих переконань, то це було проявом того духу, що панував у тогочасній Європі, тобто духу, під вплив якого рано чи пізно може потрапити громадськість Волині. Тому немає причини звинувачувати дирекцію і викладачів ліцею. А щодо повстання 1830 року, то треба подумати, чи школа Т. Чацького, чи політика царського уряду до нього призвела – так іронічно запитують польські історики [4].

Хочеться звернути увагу і на ще одне питання, яке мусило виникнути в ході вивчення польських та російських джерел. Навіть при самому прискіпливому опрацюванні не знаходимо в них абсолютно ніяких згадок про Україну як етнос. На жаль, у цьому відношенні на неї починають звертати увагу лише після поразки повстання 1831 року, у колах польських емігрантів в Парижі, де дехто навіть намагається запровадити українську моду в літературі (повість “Козак”, роман історичний (1836)). Серед поетів-емігрантів, у твор-

чості яких Україна дуже багато значить, виділяється Юліуш Словацький (кременчанин, до речі): його бачення України глибоко проникає у польську свідомість. Пізніше українські традиції культивуються невеликою групою польських емігрантів з околиць Львова, але про поступове пробудження незначної кількості української інтелігенції можна говорити, напевно, з початком 40-х років, коли на посади вчителів у російські школи вперше прийшла частина інтелігенції – вихідців з українського духовенства або купців. (У 1844 році до Києва на викладацьку роботу прибуває М. Костомаров, який до цього працював учителем нової історії в Рівненській гімназії). На такій же посаді в Луцькій гімназії працює П. Куліш. Діяльність їх сприяла пробудженню української свідомості (згадаймо Кирило-Мефодіївське братство, твір М. Костомарова “Книга буття українського народу”). Свій внесок у пробудження українського духу вносили і пов’язані з празьким слов’янським комітетом польські пропагандисти – галичани. Поет Т. Падура сприяє зацікавленості українським фольклором та народною музикою.

Але це поступове пробудження незначної кількості української інтелігенції було дуже повільним. Тому можна вважати, що цей період був часом боротьби між двома поневолювачами – росіянами, що стали господарями краю, та поляками, які мали фактично всю владу в своїх руках.

Українські душі були ставкою у цій боротьбі, бо ні в перших, ні в других не виникало навіть думки (незважаючи на те, що основною масою населення були українці) використовувати мову цієї більшості, зокрема в церковній службі. Обмінюючись думками та аргументами, обидві сторони прагнули довести лише те, що українська мова – це діалект їх власної.

То де ж тоді було українське середовище? Там, де й в усі часи – на селі. Тут воно жило, діяло і навіть проявляло себе певною мірою з несподіваної сторони. А.Іванський звертає увагу на цікавий феномен вживання української мови серед дрібної шляхти: “Улюблена всіма руська мова була вживана дрібною шляхтою навіть і в приватному житті. Шляхетські діти часто починали розмовляти саме цією мовою, польської навчались лише пішовши в школу. Наші дівчата любили співати гарні українські пісні. У цій практиці можна

було побачити певні риси простонародності, проте, до певної міри, це був момент, який з'єднавав різні елементи одного суспільства. Ця шляхта закінчувала навчальні заклади, але подальше життя її значної частини протікало у селі”[5].

У цій групі небагатьох власників він не помітив ні мовного, ні релігійного антагонізму. Очевидно, що ця частина шляхти відчувала себе ближчою до селян, ніж до багатьох землевласників, тісно перепліталася з народом, і рівень українізації її був досить значний.

Що ж до селян-католиків, то відзначається, що вони вважають себе поляками за походженням, добре володіють польською, вивчають малоросійську і користуються нею у взаєминах між собою, але не вважають її за ознаку свого походження.

Можна тільки пожалкувати, що цей український “селянський” вплив не міг поширюватись вище рівня церковнопарафіяльних шкіл, оскільки лише дітям українського духовенства і купців було дозволено вступати в навчальні заклади наступної ланки.

Отже, побіжний погляд на національний склад учнів тогочасних навчальних закладів дає розгадку про саму суть тодішньої системи освіти Волині. Вище докладно розглядалися точки зору російських історіографів, суть яких зводилась до того, що хоча всі ці навчальні заклади і перебували під опікою російського уряду і були відкриті за дозволом російських властей, але не діяли на користь Росії, а навпаки [6].

Ці ж дослідники зауважують, що і в польських джерелах про той час є багато вказівок на те, „как напропалую веселилась польская шляхта, похоронив свое „крулевство, и вовсе не чувствуя перемены режима”[9].

Потрібно зазначити ще один важливий момент, а саме про атмосферу Кременця, яка сприяла тому, що тут, а не в етнографічній Польщі, з'явилися перші прояви нових прогресивних ідей, зокрема в літературі. Саме з цієї кременецької атмосфери увійшла в літературу нова генерація талановитих, з оригінальними, новаторськими поглядами і відвагою при втіленні їх у життя. Їхня діяльність значною мірою вплинула на формування національно-патріотичних почуттів тодішнього волинського суспільного середовища, особливо молоді. Очевидно не випадково, що найбільш про-

гресивно налаштована частина саме вихідців Кременецького ліцею поповнила лави так званої „української школи” та літератури і своїми творами сприяла формуванню відповідних суспільних настроїв.

Література

1. Волынская революция в первой четверти XIX века // Киевская старина/ – Т. 1. – 1883. – С. 12.
2. Волынская революция в первой четверти XIX века // Киевская старина/ – Т. 1. – 1883. – С. 136.
3. Голубовский П. // Киевская старина. – Т. XIX. -1884, С.694.
4. Грушевський М. Історія України – Руси. – Т. 8. – Ч. 1. – К., 1913. – С. 184-185.
5. Черняхівський Г.І. Кременеччина від давнини до сучасності. – К., 1999. – С. 70-72.
6. Шульгин Н. Историческое обозрение. – СПб, 1875. – С. 23.
7. Andrzejowski A. Ramoty starego Detjuka o Wolyniu. – Wilno, 1921. – Т. 11. – Ст.16.
8. Dr. Anloni I. Oswiate na dawnich kresach // Przewodnik Naukowy literacki. – 1876.
9. Rolle M. Ateny Wolynskie. Skic z dziejow oswiaty w Polsce. – Lwow-Krakow, 1923. – Ст.109.
10. Sulkowski J. Pare wrazen z targow Wolynskich // Zycie Krzemienieckie. 1937. – S. 324-327.